



شورای سیاست‌گذاری حوزه‌های علمیه خاوران

مرکز مدیریت حوزه علمیه خاوران

معاونت پژوهش

استان هرمزگان شهرستان بندرعباس

مدرسه تخصصی الزهرا (سلام الله علیها)

عنوان:

بررسی تطبیقی ابعاد امامت از منظر متکلمین

امامیه، زیدیه و اسماعیلیه

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر علی ریسی

نگارنده:

زبیده ذاکری گورزانی

زمستان ۱۴۰۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

امیران

تحمیدیه

حمد و ستایش مخصوص پروردگاری است که آفریدگار آسمانها و زمین و تمامی موجودات است و همه امور به مشیت و اراده او جریان می‌یابد. سپاس خدای را که با علم و حکمت بی‌پایان خود، انسان را در مسیر هدایت و شناخت حقیقت قرار می‌دهد و با تبیین قوانین الهی و سنن روشن، راه رشد علمی، سیاسی و معنوی را برای بندگان خویش نمایان می‌سازد. اوست که امامان معصوم و الهی را به عنوان رهبران شایسته و چراغ‌های هدایت جامعه برگزید، تا انسان‌ها در مسیر ایمان، عدالت و معرفت قدم نهند. ستایش خدای را که با تدبیر و قدرت خود، سرنوشت امت‌ها را هدایت می‌کند و در تاریخ، نشانه‌هایی از امامت، رهبری و ولایت بر مسیر هدایت و سعادت انسان‌ها قرار داده است.

تقدیم به

این پژوهش را با قلبی سرشار از عشق و ارادت، به پیشگاه مولای متقیان، امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام) تقدیم می‌کنم؛ کسی که با علم، عدالت، شجاعت و بصیرت بی‌نظیر خود، چراغ هدایت امت را روشن ساخت و مسیر امامت و ولایت را برای همه شیعیان ترسیم نمود. ایشان الگوی کامل رهبری دینی، علمی و سیاسی است که تکیه‌گاه پیروان حقیقت و عدالت بوده و همواره الهام‌بخش اندیشمندان و متکلمان در طول تاریخ بوده است. این تحقیق با نگاهی به ابعاد علمی، سیاسی و تکوینی امامت، کوشیده است گوشه‌ای از عظمت نقش امام را در هدایت جامعه اسلامی به تصویر کشد. باشد که این تلاش ناچیز، ادای دینی هرچند کوچک به پیشگاه ایشان باشد و یاد و نام مبارکشان همواره چراغ راه پژوهشگران حقیقت و عدالت باقی بماند.

تقدیر و تشکر

با نهایت سپاس و امتنان، این تحقیق را مرهون راهنمایی‌ها و حمایت‌های علمی استاد بزرگواریم، جناب آقای دکتر ریسی می‌دانم. دانش گسترده، دقت نظر، و راهنمایی‌های بی‌دریغ ایشان، مسیر پژوهش را برای اینجانب هموار ساخت و با تدابیر علمی و رهنمودهای مستمر، همواره چراغ راهی روشن برای پیشبرد این تحقیق فراهم آوردند.

از مدیریت محترم مدرسه، سرکار خانم دکتر جعفری، کمال سپاس را دارم که با فراهم ساختن امکانات و محیطی مناسب پژوهشی و آموزشی، بستر رشد علمی را فراهم نمودند. همچنین از حمایت‌های علمی و معنوی معاونت پژوهش، سرکار خانم صمدی، که در تمام مراحل تحقیق همراه و همیار اینجانب بودند، صمیمانه قدردانی می‌کنم.

از همه مهم‌تر، از همسر گرامی‌ام که با صبر، فداکاری و محبت خود در تمامی مراحل انجام پایان‌نامه، همراه و پشتیبان من بود، سپاسگزاری می‌کنم. حمایت مستمر ایشان، منبع انگیزه و پایداری در مسیر پژوهش بوده و بی‌نهایت شکرگزارم.

از همه عزیزانی که به نحوی مرا در این مسیر یاری کردند، اعم از اساتید، دوستان و خانواده، سپاس بی‌پایان دارم و امیدوارم توانسته باشم قدردان محبت و حمایت‌های ایشان باشم.

چکیده

امامت در اندیشه کلامی شیعه، صرفاً یک منصب تاریخی یا سیاسی نیست، بلکه نهادی بنیادین و چندلایه است که ابعاد علمی، سیاسی و تکوینی را دربر می‌گیرد و نقش محوری در تداوم هدایت دینی و سامان‌دهی حیات اعتقادی و اجتماعی جامعه اسلامی ایفا می‌کند. با وجود اشتراک فرقه‌های امامیه، زیدیه و اسماعیلیه در اصل اعتقاد به امامت، تفسیر و تبیین این نهاد در آثار متکلمان هر یک از این فرقه‌ها تفاوت‌های اساسی دارد. امامیه بر الهی بودن منصب امامت، عصمت، علم لدنی و مرجعیت مطلق امام در دین و دنیا تأکید می‌ورزد؛ زیدیه، ضمن پذیرش نقش علمی و دینی امام، بر شرط قیام، شایستگی علمی و عدالت عملی امام تمرکز دارد؛ و اسماعیلیه با نگاهی باطنی، امام را محور هدایت درونی، حامل معارف اسرار و صاحب نقشی ویژه در نظام هستی می‌دانند. اهمیت این پژوهش از آن جهت است که بررسی تطبیقی ابعاد امامت در سه فرقه یادشده، امکان بازشناسی دقیق مبانی کلامی، کارکردهای اعتقادی و پیامدهای اجتماعی هر یک از این دیدگاه‌ها را فراهم می‌سازد. در بسیاری از پژوهش‌های موجود، امامت یا به صورت تک‌فرقه‌ای بررسی شده یا تنها بر یکی از ابعاد آن تمرکز یافته است؛ از این رو، نیاز به پژوهشی جامع که امامت را در سه بعد مرجعیت علمی، مرجعیت سیاسی و ولایت تکوینی و به صورت تطبیقی واکاوی کند، به وضوح احساس می‌شود. این تحقیق می‌کوشد با پرهیز از نگاه‌های تقلیل‌گرایانه، تصویری منسجم و تحلیلی از جایگاه امامت در کلام شیعی ارائه دهد و زمینه‌ای برای گفت‌وگوی علمی دقیق‌تر در فضای چندمذهبی جامعه ایران فراهم آورد. روش تحقیق، توصیفی تحلیلی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تفاوت در تلقی از ماهیت و کارکرد امامت، تأثیر مستقیمی بر ساختار فقهی، نظام آموزشی، الگوهای رهبری دینی و نگرش‌های اجتماعی و سیاسی پیروان این فرقه‌ها داشته است. این بررسی تطبیقی، ضمن تبیین نقاط اشتراک، مرزهای افتراق کلامی را نیز روشن ساخته و فهمی عمیق‌تر از جایگاه امامت در اندیشه شیعی ارائه می‌کند.

واژگان کلیدی: امامت، مرجعیت علمی، مرجعیت سیاسی، ولایت تکوینی

فهرست مطالب

مقدمه	۱
کلیات تحقیق	۳
الف: مباحث مقدماتی	۴
۱. بیان موضوع و توضیح مسئله:	۴
۲. اهمیت و ضرورت مسئله	۵
۳. پیشینه تحقیق	۶
۴. سوالات تحقیق	۱۱
۵. پیش فرض های تحقیق	۱۱
۶. فرضیه های تحقیق	۱۲
۷. روش پژوهش	۱۴
۸. اهداف تحقیق	۱۴
۹. مفاهیم تحقیق	۱۶
۱۰. ساختار تحقیق	۱۶
۱۱. مشکلات و موانع تحقیق	۱۷
ب: مفهوم شناسی	۱۸
۱. امامت	۱۸
۲. امامت در فرقه امامیه	۲۰
۳. امامت در منابع زیدیه	۲۳
۴. مرجعیت علمی	۲۵

۲۶.....	۵. ولایت تکوینی
۳۴.....	فصل اول : مرجعیت علمی امام در سه فرقه زیدیه، اسماعیلیه و امامیه
۳۵.....	مقدمه فصل اول
۳۷.....	گفتار اول : مرجعیت علمی امام در زیدیه
۳۷.....	الف: شرایط علمی امام از منظر زیدیه
۳۹.....	ب: نقش امام در تفسیر قرآن و سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم)
۴۲.....	ج: تأثیر مرجعیت علمی امامان زیدی در جامعه و فقه زیدی
۴۳.....	د: نمونه‌های تاریخی از امامان زیدی با مرجعیت علمی
۴۴.....	گفتار دوم : مرجعیت علمی امام در اسماعیلیه
۴۶.....	الف: شرایط علمی امام در اسماعیلیه
۴۷.....	ب. نقش امام در معارف باطنی و اسرار دین
۴۹.....	ج. تأثیر مرجعیت علمی امامان اسماعیلی بر تفکر و آموزش در اسماعیلیه
۵۱.....	د. نمونه‌های تاریخی از امامان اسماعیلی با مرجعیت علمی
۵۴.....	گفتار سوم: مرجعیت علمی امام در امامیه
۵۶.....	الف: ویژگی‌های علمی امامان امامیه
۵۸.....	ب: امام به‌عنوان مفسر معصوم قرآن و سنت
۶۱.....	ج: نقش امامان امامیه در اصول دینی شیعه
۶۴.....	د: تأثیر مرجعیت علمی امامان امامیه بر جامعه اسلامی
۶۶.....	گفتار چهارم: مقایسه مرجعیت علمی امام در سه فرقه
۶۶.....	الف: نقاط مشترک و افتراقات در مرجعیت علمی امام در سه فرقه

- ب: تأثیرات فرهنگی و اجتماعی مرجعیت علمی امام در سه فرقه..... ۶۸
- ج: تأثیر مرجعیت علمی امامان بر تفکر دینی و فقهی در سه فرقه..... ۷۰
- د: بررسی اختلافات و تفاوت‌های مهم در دیدگاه‌های سه فرقه..... ۷۲
- خلاصه فصل اول ۷۴
- فصل دوم: مرجعیت سیاسی و حکمرانی امام در سه فرقه زیدیه، اسماعیلیه و امامیه ۷۶**
- مقدمه فصل دوم..... ۷۷
- گفتار اول : مرجعیت سیاسی و حکمرانی امام در زیدیه..... ۷۹**
- الف: شرایط امام برای رهبری سیاسی در زیدیه ۷۹
- ب: نقش قیام و جهاد در انتخاب امام زیدی ۸۱
- ج: تأثیر قیام‌ها و حرکت‌های سیاسی امامان زیدی ۸۲
- د: نمونه‌های تاریخی از حکمرانی امامان زیدی ۸۴
- گفتار دوم : مرجعیت سیاسی و حکمرانی امام در فرقه اسماعیلیه ۸۶**
- الف: شرایط امام برای رهبری سیاسی در فرقه اسماعیلیه ۸۶
- ب: نقش امام در تأسیس خلافت فاطمی و دیگر دولت‌های اسماعیلیه ۸۷
- ج: ارتباط امامان اسماعیلیه با قدرت‌های سیاسی در تاریخ ۸۸
- د: نمونه‌های تاریخی از حکمرانی امامان اسماعیلی ۹۰
- گفتار سوم : مرجعیت سیاسی و حکمرانی امام در امامیه ۹۱**
- الف: مفهوم ولایت سیاسی امام در امامیه ۹۱
- ب: تأثیر غیبت امام دوازدهم بر دیدگاه‌های سیاسی امامیه ۹۲
- ج: رابطه ولایت فقیه با امامت سیاسی در عصر غیبت ۹۳

- د: تحلیل سیاسی نظریات امامیه در رهبری جامعه اسلامی..... ۹۴
- گفتار چهارم : مقایسه مرجعیت سیاسی و حکمرانی امام در سه فرقه..... ۹۶
- الف: نقاط مشترک و افتراقات در مرجعیت سیاسی امام در سه فرقه..... ۹۶
- ب: تأثیرات سیاسی مرجعیت امام در هر فرقه..... ۹۷
- ج: تحلیل تطبیقی تأثیر حکمرانی امامان بر جوامع مختلف..... ۹۹
- د: تفاوت‌ها و شباهت‌های کلیدی در مفاهیم سیاسی میان سه فرقه..... ۱۰۰
- خلاصه فصل دوم..... ۱۰۲
- فصل سوم: ولایت تکوینی امام در سه فرقه زیدیه، اسماعیلیه و امامیه..... ۱۰۴
- مقدمه فصل سوم..... ۱۰۵
- گفتار اول : ولایت تکوینی امام در زیدیه..... ۱۰۷
- الف: دیدگاه زیدیه در مورد قدرت فرابشری امام..... ۱۰۷
- ب: نفی ولایت تکوینی مطلق در زیدیه..... ۱۰۸
- ج: اختلافات داخلی زیدیه در مسأله ولایت تکوینی..... ۱۰۸
- د: نقش امام در امور طبیعی و فرابشری از نظر زیدیه..... ۱۰۹
- گفتار دوم : ولایت تکوینی امام در اسماعیلیه..... ۱۱۱
- الف: اعتقاد اسماعیلیان به نقش باطنی امام در جهان هستی..... ۱۱۱
- ب: پیوند امام با عالم غیب و اسرار الهی..... ۱۱۲
- ج: نقش امام در هدایت باطنی و تجلیات روحانی..... ۱۱۳
- د: تأثیر ولایت تکوینی امامان اسماعیلی در جامعه..... ۱۱۳
- گفتار سوم : ولایت تکوینی امام در امامیه..... ۱۱۵

۳۴. ابن میثم میثم بن علی ، قواعد المرام، چاپ دوم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۶ق
۳۵. ابن فارس، احمد بن فارس (ابوالحسین)(۱۹۷۹م) معجم مقاییس اللغه. محقق: عبدالسلام محمد هارون، دار الفکر، ۱۳۹۹ هـ ق (۱۹۷۹ م). ج ۱.
۳۶. ابن منظور. لسان العرب. بیروت: دارالقلم، ۱۴۰۰ هـ ق. ج ۱۰.
۳۷. تفتازانی مسعود بن عمر ، شرح المقاصد، ج ۵، قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ق.
۳۸. الحق، عبدالله. الامامه فی الاسماعیله. قم: دارالحکمه، ۱۴۰۰ق، ج ۱
۳۹. جرجانی، علی بن محمد ، شرح المواقف، ج ۸، قم: الشریف الرضی، بی تا.
۴۰. حابس الصعدی، احمد بن یحیی ، الايضاح علی المصباح(شرح الثلاثین المسأله)، مصحح: حسن بن یحیی یوسفی، صنعاء، دارالحکمه الیمانیه، ۱۴۲۰ق.
۴۱. علامه حلی. کشف المراد حلی، حسن بن یوسف (علامه حلی). نهج الحق و کشف الصدق. قم: دارالهجره، ۱۴۰۷ق فی شرح تجرید الاعتقاد. جامعه مدرسین، ۱۴۳۳ق.
۴۲. حلی، حسن بن یوسف (علامه حلی). نهج الحق و کشف الصدق. قم: دارالهجره، ۱۴۰۷ق.
۴۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات الفاظ القرآن. دمشق: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۴۴. سبحانی تبریزی، محمد تقی ، منابع علم امامان شیعه. تهران: انتشارات مشعر، ۱۳۹۵ش.
۴۵. ——— الإلهیات علی هدی کتاب و السنه. قم: مؤسسه امام صادق، ۱۴۲۰ق شرف الدین علی بن عبدالکریم الفضیل ، الزیديه نظریه و تطبیق، چاپ دوم، بیروت: عصر حدیث، ۱۴۱۲ق، ۱۳۷۰ش.
۴۶. شامی، فضیلت. تاریخ زیدیه در قرون دوم و سوم هجری. ترجمه فارسی سید محمد ثقفی و علی اکبر مهدی پور شامی، بی تا.
۴۷. صفار قمی. بصائر الدرجات فی علوم آل محمد و ما خصهم الله به. جلد ۱،
۴۸. صبحی احمد محمود ، الامام یحیی بن حمزه در آراوه الکلامیه، قاهره: منشورات العصر الحدیث، ۱۴۱۰ق.
۴۹. طباطبایی، سید محمد حسین. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۵۰. ——— شیعه در اسلام، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ش، ص ۱۷۶. در کتابخانه دیجیتالی نور

٥١. طوسی، خواجه نصیرالدین. تجرید الاعتقاد. تحقیق و تصحیح: علی صدرایی خوبی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ١٣٨٢ش، ج ٣.
٥٢. طوسی، محمد بن حسن. الاعتصام. تحقیق: مؤسسه آل البيت (ع)، قم: بی تا.
٥٣. شیخ طوسی، تمهید الاصول، قم، بی تا.
٥٤. طوسی، نصیرالدین محمد. تلخیص المحصل. قم: منشورات رضی، ١٤٠٥ق.
٥٥. عبدالجبار بن احمد (زیدی). شرح الأصول الخمسة. قم: دارالکتب الإسلامیة، ١٤١٥ق.
٥٦. کلینی محمد بن یعقوب، کافی، ج ١، کتاب الحجّة (ج ٢)، چاپ نهم، تهران: اسوه، ١٣٨٧ش.
٥٧. _____، الکافی (ط - الإسلامیة) - محقق / مصحح: غفاری علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ١، چاپ: چهارم، تهران، ١٤٠٧ق.
٥٨. _____، الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیة، ١٤٠٧ق.
٥٩. _____ تحفة الأولیاء (ترجمه أصول کافی)، مترجم: محمد علی اردکانی، محقق/مصحح: محمد وفادار مرادیور عبد الهادی مسعودی، ج اول، چاپ اول، قم، ١٣٨٨ش.
٦٠. _____، الکافی. تحقیق: مؤسسه آل البيت (ع)، قم: بی تا، ج ١.
٦١. مفید محمد بن محمد، تصحیح الاعتقادات، قم، بی تا، ص ١٢٣.
٦٢. _____، اوائل المقالات فی المذاهب والمختارات. قم: کنگره شیخ مفید، ١٤١٣ق.
٦٣. سید مرتضی، الذخیره فی علم الکلام، قم، بی تا، ج ١.
٦٤. مرتضی، علی بن حسین (سید مرتضی علم الهدی). الشافی فی الامامة. قم: مؤسسه الصادق، ١٤١٠ق.
٦٥. مجلسی، محمد باقر. حق الیقین. انتشارات اسلامی، ...، ج ١.
٦٦. معلوف لويس، المنجد، بیروت: دارالمشرق، ١٣٧٣ش، ١٤١٥ق، ص ١٧. در کتابخانه دیجیتال نور
٦٧. متوکل علی الله، احمد بن سلیمان، یوسفی حسن بن یحیی (مصحح)، حقایق المعرفة فی علم الکلام، صنعا: مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافی، ١٤٢٤ق، ص ٤٣٧. در کتابخانه دیجیتال نور
٦٨. منصور بالله، قاسم بن محمد بن علی، الاساس لعقائد الاکیاس، صعده، مکتبه التراث الاسلامی، ١٤١٥ق.
٦٩. منصور بالله، قاسم بن محمد، و احمد بن محمد شرفی، عدۀ الاکیاس فی شرح معانی الاساس، ج ٢، صنعا: دار الحکمة الیمانیة، ١٤١٥ق. در کتابخانه دیجیتال نور
٧٠. قاسم بن ابراهیم الرسی. الأسس فی الإمامة. صنعا: مکتبه أهل البيت، ١٤٠٩ق.

۷۱. مرتضی، احمد بن یحیی. البحر الزخار الجامع لمذاهب علماء الأمصار. صنعا: دارالحکمة الیمانیة، ۱۴۱۹ق.

۷۲. یحیی بن حسین (الهادی إلى الحق). الأحكام فی الحلال والحرام. قم: مؤسسه آل‌البتیت، ۱۴۰۶ق.

ج: مقالات

۱. اصول کلی اندیشه‌های فرقه اسماعیلیه «دائرة المعارف طهور، مدخل «اسماعیلیه»، ۱۴۰۳ش.

۲. احمدی، کیومرث، «بررسی امامت از دیدگاه زیدیه «مجله علوم انسانی و معارف اسلامی، سال ۲، شماره ۲،

۳. امامت از دیدگاه زیدیه و امامیه. مجله علمی پژوهشی بررسی‌های کلامی و فقهی. منتشر شده در پایگاه hawzah.net، ۱۴۰۴ش

۴. بادکوبه هزاوه، احمد، محمد عبدالملکی. «علم و علم‌آموزی در آموزه‌های اسماعیلی در دوره خلافت فاطمیان» پژوهشنامه تاریخ اسلام، سال هفتم، شماره ۲۶، تابستان ۱۳۹۶ش.

۵. «بررسی منزلت انبیا و ائمه (ع) از منظر سه فرقه شیعی امامیه، زیدیه و اسماعیلیه» نشریه شیعه‌پژوهی (چکیده مقاله).

۶. بیات، محمدحسین. «امامت از دیدگاه شیعه دوازده امامی با تکیه بر براهین عقلی و آیات و روایات». سراج منیر، دوره ۴، شماره ۱۲، ۱۳۹۲.

۷. پرویش، محسن، عبدالرفیع رحیمی. امامت از دیدگاه اسماعیلیه و زیدیه. «ادیان و عرفان (مقالات و بررسی‌ها)، دوره ۴۶، شماره ۲، ۱۳۹۲ش.

۸. توران امداد، «ساختار عقاید اسلامی در کلام امامیه». شیعه‌شناسی، زمستان ۱۳۹۲، شماره ۴۴.

۹. تحلیل و بررسی ولایت تکوینی اهل بیت علیهم‌السلام از نگاه ملاصدرا و علامه مجلسی. پایان‌نامه دکتری کلام اسلامی، دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه، ۱۴۰۰ش

۱۰. تحقیق مقایسه‌ای امامت از دیدگاه زیدیه، اسماعیلیه و امامیه اثنی عشری. آثار و پایان‌نامه‌های اسلامی، وزارت علوم، دانشگاه قم، ۱۳۹۱ش.

۱۱. «جایگاه امامت در کلام شیعی» پژوهش‌های کلام تطبیقی شیعه، دوره ۶، شماره ۱۰، فروردین ۱۴۰۴.

۱۲. جوادی، قاسم، محمدجواد ابوالقاسمی و نرجس ابوالقاسمی دهاقانی و نعمت‌الله صفری فروشانی. «شاخصه‌های معنایی ولایت تکوینی در اندیشه متفکران معاصر شیعی». مجله اندیشه اسلامی.
۱۳. جعفری، کورش، «نگاهی به امامت و رهبری در اندیشه سیاسی مذهب اسماعیلیه و مقایسه آن با تشیع دوازده امامی» اولین کنفرانس بین‌المللی حقوق، علوم سیاسی، سیاست اسلامی و فقه اسلامی، ساری، ۱۴۰۳ ش.
۱۴. جعفریان، رسول. «تحولات فقه زیدی در یمن». فصلنامه تاریخ اسلام. سال ۱۳، شماره ۴، ۱۳۹۱، صص ۶۵-۹۲.
۱۵. حسینیان‌مقدم، حسین، سیده مهین میرافضلی. «نقش امام صادق علیه‌السلام در هویت‌بخشی به جامعه شیعه». تاریخ اهل بیت، سال ۲، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ ش.
۱۶. خامنه، مریم قوجائی و سید علی موسوی‌نژاد. «معرفی تفسیر کتاب الله و تبیین گرایشات زیدی و والیبی مفسر». فروغ وحدت، پاییز ۱۳۹۵ ش.
۱۷. خامنه، مریم. قوجایی «سیر تطور گزارش واقعه غدیر در متون تفسیری زیدیه». مطالعات قرآنی‌نامه جامعه، سال ۱۹، شماره ۱۴۰، زمستان ۱۴۰۰ ش.
۱۸. خضیری احمد، حسن، و احمد بادکوبه‌هزاوه. دولت زیدیه در یمن (۲۸۰-۲۹۸ ق.). پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۱ ش.
۱۹. رجالی‌تهرانی، علیرضا، ولایت فقیه در عصر غیبت. نبوغ، ۱۳۸۹ ش.
۲۰. رضوی، هاشم، رسول رضوی. «مفهوم‌شناسی مرجعیت علمی امامان معصوم علیهم السلام». فصلنامه تحقیقات کلامی، دوره ۸، شماره ۳۰، آذر ۱۳۹۹ ش.
۲۱. زیدیه؛ مبانی و تفاوت‌ها. پژوهشنامه تاریخ و کلام اسلامی، شماره ...، ...، ۱۴۰۳ ش. زیدیه.
۲۲. شاهرخی، احمدرضا، و سید ابراهیم هاشم‌پور بررسی مقایسه‌ای امامت از دیدگاه زیدیه، اسماعیلیه و امامیه اثنی‌عشری. ایرانداک، ۲۰۲۵ م.
۲۳. شعبانی، رضا سیداصغر قریشی. «تحولات اخیر یمن و اندیشه سیاسی زیدیه». مسکویه، دوره ۶، شماره ۱۹، ۱۳۹۰ ش.
۲۴. صالح، سید محمدحسن، «ارتباط مفهوم علم‌الکتاب و ولایت تکوینی اهل بیت علیهم‌السلام» معرفت کلامی، سال ۵، شماره ۱۳، ۱۳۹۳ ش.
۲۵. صالح، یوسف. ۲۰۱۸. «اندیشه سیاسی زیدیه در یمن اولیه». مجله مطالعات اسلامی، دوره ۲۹، شماره ۲، صص ۲۱۰-۲۳۴.

۲۶. المرتضی، علی ۲۰۱۶. «اقتدار و انقلاب در اندیشه زیدیه». «فقه و جامعه اسلامی، دوره ۲۳، شماره ۳، صص ۳۴۵-۳۷۲».
۲۷. عساکره، هاجر و فاطمه رجبی همدانی. «نقش ولایت تکوینی امامان معصوم علیهم السلام در هدایت باطنی با تاکید بر دیدگاه علامه طباطبایی». «مقاله پژوهشی، ایران، ۱۴۰۲ش
۲۸. قیومزاده، محمود، فاضل گرنهزاده. «بررسی منزلت انبیا و ائمه از منظر سه فرقه شیعی امامیه، زیدیه و اسماعیلیه». «شیعه پژوهی، سال اول، شماره ۴».
۲۹. گستره ولایت تکوینی اهل بیت علیهم السلام در اصول کافی و بصائر الدرجات، شاهرجیان، غلامرضا، نشریه علمی-پژوهشی امامت پژوهی، بهار ۱۳۹۲ش.
۳۰. مقاله «پیدایش اسماعیلیه ایران»، پرتال جامع علوم انسانی، دسترسی در ۱۴۰۴ش،
۳۱. مطالعه سندی علم و عصمت امام. فرهنگ رضوی، شماره ۱۱، پاییز ۱۳۹۴ش،
۳۲. مرتضوی سید محمد «بازشناسی مرز تفویض از ولایت تکوینی در اندیشه شیعه»، «فلسفه و کلام اسلامی، پاییز و زمستان ۱۳۹۰، شماره ۸۷».
۳۳. ولایت تکوینی اهل بیت علیهم السلام و قلمرو آن. «الفبا کتابخانه مجازی، مقاله علمی-پژوهشی،
۳۴. هاشمپور، احمدرضا. بررسی مقایسه‌ای امامت از دیدگاه زیدیه، اسماعیلیه و امامیه اثنی عشری. کتابخانه مجازی الفبا، ۱۴۰۲ش.
۳۵. یحیی‌قوبی، محمدطهر، حیات علمی و فرهنگی شیعیان امامیه. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۸ش.
- ۳۶.

ب: منابع عربی

۱. —، *کمال الدین و تمام النعمه*، محقق/مصحح: علی اکبر غفاری، ج ۱، چاپ دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۵هـ.ق
۲. ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۱۰، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۴. —، لسان العرب، ج ۸، دار صادر، ۱۹۹۷م.

۵. الزبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۰، بیروت: دارالفکر، ۱۳۰۶ هـ.ق.
۶. _____، تاج العروس، ج ۱۰، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۹۲ م.
۷. الفراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ج ۳، قم: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۵ هـ.ق.
۸. _____، العین، ج ۳، دار التراث، ۱۹۸۵ م.
۹. جوادی آملی عبدالله، الامام المهدی و التوحید الاسلامی، قم: انتشارات مؤسسه علوم اسلامی، ۱۳۹۲ ش.
۱۰. طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری، ج ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ ق.
۱۱. شیخ طوسی، الغیبه، ج ۱، چاپ چهارم، قم: دارالتقافه، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۱۲. صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر، قم، سیده المعصومه، ۱۴۱۹ ق.
۱۳. طوسی، محمد بن الحسن، الغیبه، محقق/مصحح: عبدالله تهرانی و علی احمد ناصح، چاپ اول، قم: دارالمعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ هـ.ق.
۱۴. شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۱۵. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲ تهران: جهان، ۱۳۷۸.
۱۶. کاظمی، سید مصطفی، بشاره الاسلام، نجف، بی نا، ۱۳۸۲.
۱۷. کلینی رازی، ابی جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، اصول کافی، محقق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۱۸. کورانی عاملی، علی، فرهنگ موضوعی احادیث امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، مترجم: حسین نایینی، قم: جمکران، ۱۳۹۹ هـ.ش.
۱۹. لطیفی، رحیم، دلائل عقلی و نقلی امامت و مهدویت، چاپ دوم، تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج)، ۱۳۸۷ هـ.ش
۲۰. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۵۳، چاپ پنجم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ هـ.ق.

۲۱. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۲، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۴ق.
۲۲. شیخ مفید، الاختصاص، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۲۳. مرکز الرسالة، المهدی المنتظر فی الفكر الاسلامی، چاپ اول، قم: مرکز الرسالة چاپخانه مهر، ۱۴۱۷ هـ.ق.
۲۴. المروزی، ابو عبدالله نعیم بن حماد، الفتن، محقق: سمیر امین الزهیری، ج ۱، چاپ اول، قاهره: مکتبه التوحید، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۲۵. متقی هندی، علاءالدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، محقق: بکری حیانی و صفوه السقا، ج ۱۴، چاپ پنجم، بیروت: موسسه الرسالة، ۱۴۰۱ هـ.ق.
۲۶. المناوی، عبدالرؤف، فیض التقدير، شرح الجامع الصغیر، ج ۵، چاپ اول، مصر: المکتبه التجاریه الكبرى، ۱۳۵۶ هـ.ق.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر، حکومت جهانی مهدی (عج)، چاپ پنجم، قم: نسل جوان، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۲۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۵۲، چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۱۵ هـ.ق.
۲۹. ———، بحار الانوار، ج ۵۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۰. مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، محقق و مصحح: موسسه آل البيت علیهم السلام، ج ۲، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ هـ.ق.
۳۱. مقدسی شافعی سلمی، یوسف بن یحیی، عقد الدرر فی اخبار المنتظر و هو المهدی علیه السلام، محقق: عبدالفتاح محمد حلوی، ج ۱، چاپ سوم، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲ هـ.ش.
۳۲. نعمانی محمد بن ابراهیم، الغیبه، چاپ دوم، تهران: نشر صدوق، ۱۳۷۶ هـ.ش.
۳۳. نصیر الدین طوسی، محمد بن محمد، تلخیص المحصل، چاپ دوم، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۵ هـ.ق.
۳۴. نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبه، تهران: مکتبه الصدوق، ۱۳۹۷ق.

مقالات

- ۱- قوجایی خامنه، مریم. «سیر تطور گزارش واقعه غدیر در متون تفسیری زیدیه» مطالعات قرآنی‌نامه جامعه، سال ۱۹، شماره ۱۴۰، زمستان ۱۴۰۰، صفحات ۱۲۱-۱۴۵
- ۲- عساکره، هاجر و فاطمه رجبی همدانی. «نقش ولایت تکوینی امامان معصوم علیهم‌السلام در هدایت باطنی با تاکید بر دیدگاه علامه طباطبایی» مقاله پژوهشی، ایران، ۱۴۰۲ اش
- ۳- ///.
- ۴- اخوان کاظمی، بهرام، نظریه های همارایی و آموزه مهدویت مشرق، موعود سال ۲، شماره ۶، ۱۳۸۷.
- ۵- الوانی، سیدمهدی، میرعلی سید نقوی، سرمایه اجتماعی، مفاهیم و نظریه ها، مطالعات مدیریت، دوره ۱۰، شماره های ۳۳ و ۳۴، ۱۳۸۸.
- ۶- امینی فر، مرتضی، فصلنامه تعلیم و تربیت سال پنجم شماره ۴، زمستان ۱۳۶۸.
- ۷- بابایی حبیب‌الله، مقاله «مفهوم تمدن در اندیشه اسلامی»، نشریه: مجله تحقیقات اسلامی، سال انتشار: ۱۳۹۳ هـ.ش.
- ۸- مقاله «تعامل تمدن اسلامی و مدرنیته»، نشریه: مجله مطالعات تمدنی، سال انتشار ۱۳۹۵ هـ.ش.
- ۹- مقاله «نقش مهدویت در تمدن‌سازی اسلامی»، نشریه: پژوهشنامه معارف اسلامی، سال انتشار ۱۳۹۷ هـ.ش.
- ۱۰- مقاله «ابعاد عدالت و پیشرفت در تمدن اسلامی»، نشریه: فصلنامه اندیشه دینی - سال انتشار: ۱۳۹۶.
- ۱۱- مقاله «چالش‌های فرهنگی در تمدن اسلامی»، نشریه: مجله فرهنگ و تمدن اسلامی - سال انتشار: ۱۳۹۸.
- ۱۲- پورعزت، علی، «تجلی نام امام مهدی (علیه‌السلام) بر ساخت واقعی آینده، انتظار موعود، شماره ۴۸، ۱۳۹۱.

- ۱۳- جمعی از نویسندگان، مهدویت و آینده پژوهی: مجموعه مقالات. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
- ۱۴- دادگر، یدالله، مؤلفه ها و شاخصه های الگوی اقتصاد سیاسی اسلام، اقتصاد اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۳، ۱۳۸۳.
- ۱۵- رستم نژاد، مهدی، قرآن و نظام توزیع ثروت، مجله قرآن و علم، شماره ۲، ۱۳۸۷.
- ۱۶- رضایی مهدی، تأثیر باور به مهدویت بر سیاست های حکومتی، مطالعات اسلامی، شماره ۱۲، ۱۳۹۹ هـ.ش.
- ۱۷- سراج الدین، اسماعیل، فقرزدایی چالشها و راهبردهای اسلامی، ترجمه ناصر جهانیان، نشریه اقتصاد اسلامی، شماره ۱۲، ۱۳۸۲.
- ۱۸- شریفی، سید محسن، محرمی، غلامحسن، «آسیب شناسی تمدن های بشری مبتنی بر دیدگاه علامه طباطبایی»، مقاله پژوهشی، سال اول، ۱۴۰۱، شماره ۳.
- ۱۹- فرزندی، عباسعلی، انقلاب اسلامی؛ زمینه ساز جامعه جهانی مهدوی، در نشست های تخصصی همایش ملی فرهنگ دفاعی-امنیتی براساس آموزه های مهدوی. دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.
- ۲۰- فصلنامه علمی- پژوهشی مشرق موعود، «نقش باور به مهدویت در معنابخشی زندگی فردی». سال دوازدهم، شماره ۴۶، تابستان ۱۳۹۷.
- ۲۱- کریمی حسین، مقاله «بررسی نقش مهدویت در فرهنگ شیعی»، پژوهش های دینی شماره ۵، سال ۱۳۹۷ هـ.ش.
- ۲۲- لک زایی، شریف، نظریه نهادگرایی در علوم سیاسی؛ نهادگرایی جدید. فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۱۳، ۱۳۹۳.
- ۲۳- عباس پور، مسلم، «نقش امام زمان (عج) در زندگی ما در عصر حاضر»، فصلنامه علمی تخصصی مطالعات مهدوی، شماره ۱۱، ۱۳۸۹.
- ۲۴- عباسی، زهرا، تحلیل روان شناختی باور به مهدویت، شماره ۷، ۱۴۰۰ هـ.ش.
- ۲۵- ماهنامه نامه اتاق بازرگانی، وابسته به اتاق بازرگانی صنایع و معادن جمهوری اسلامی ایران. شماره ۹۱۳، ۱۳۹۳.

۲۶- منصوری لاریجانی، اسماعیل، نظریه تحلیلی نظام جهانی مهدویت (عج)، در نشست‌های تخصصی همایش ملی فرهنگ دفاعی-امنیتی براساس آموزه‌های مهدوی. دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.

پایان نامه‌ها

۱. احمدی، محمدرضا، پایان نامه بررسی تطبیقی باور به مهدویت در ادیان مختلف، دانشجوی دانشگاه، دانشگاه تهران، سال دفاع ۱۳۹۵ ه.ش.
۲. حسینی، فاطمه، تأثیر باور به مهدویت بر نظام‌های سیاسی، دانشجوی دانشگاه، دانشگاه فردوسی مشهد، سال دفاع ۱۳۹۶ ه.ش.
۳. رضا زاده، علی، پایان نامه نقش مهدویت در انسجام اجتماعی جامعه شیعی، دانشجوی دانشگاه، دانشگاه قم، سال دفاع ۱۳۹۳ ه.ش.

سایت

۱. سلطانی، مصطفی، امامت از دیدگاه امامیه و زیدیه. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۷ ش.
۲. «امامت از دیدگاه امامیه و زیدیه». ویکی‌نور، ۱، ۴ سال پیش.
۳. «امامت از دیدگاه زیدیه» «چکیده». PDF نشریه علمی پژوهشی امامت.
۴. قوجائی خامنه، مریم و سید علی موسوی نژاد. «معرفی تفسیر کتاب الله و تبیین گرایش‌های زیدی و والیبی مفسر «فروع وحدت، پاییز ۱۳۹۵».
۵. «زیدیه و منابع مکتوب امامیه». hawzah.net.
۶. پایان نامه بررسی مقایسه‌ای امامت از دیدگاه زیدیه، اسماعیلیه و امامیه اثنی عشری (دانشگاه قم)، بخش تحلیل دیدگاه فرق.
۷. تحلیل و مقایسه دیدگاه‌های فرقه‌ای درباره منزلت پیامبران و ائمه (نظام کلامی شیعه)